

HB

02421

DE IDEE VAN DEN VOORUITGANG

REDE BIJ DE 47^E HERDENKING DER
STICHTING VAN DE VRIJE UNI-
VERSITEIT TE AMSTERDAM, OP
20 OCTOBER 1927 UITGESPROKEN
DOOR DEN RECTOR MAGNIFICUS
Dr A. A. VAN SCHELVEN

UITGAVE VAN J. H. KOK TE KAMPEN - 1927

Nd
4

Nd 4.

DE IDEE VAN DEN VOORUITGANG

DE IDEE VAN DEN VOORUITGANG

REDE BIJ DE 47^E HERDENKING DER
STICHTING VAN DE VRIJE UNI-
VERSITEIT TE AMSTERDAM, OP
20 OCTOBER 1927 UITGESPROKEN
DOOR DEN RECTOR MAGNIFICUS
Dr A. A. VAN SCHELVEN

UITGAVE VAN J. H. KOK TE KAMPEN - 1927

„D
L e
die
ge
sch
toe
zw
zo
de
da
oo

dra
bo
ov
19
ov
be
ob
zij

te
ve
dit
ga
za

sch

Hooggeëerde vergadering!

Met een kleine wijziging van het bekende Schilleriaansche: „Die Weltgeschichte ist das Weltgericht” heeft Theodor Lessing de historie een kleine tien jaar geleden een „Weltgedicht” genoemd. Het is slechts één der uitspraken, waarin deze geleerde het subjectieve element, dat onloochenbaar in alle geschiedvorsching en geschiedschrijving een rol speelt, tot bezwijken toe overbelast heeft. Het paard philosopheert anders over de zweep dan de voerman. En als de Goi lacht huilt de Jid. Wat zou de geschiedenis dus anders kunnen wezen dan de „Vorurteile der Historiker in Erzählung gebracht”? Ja nog meer: niet slechts dat wij den zin der dingen niet kunnen kennen, zij hebben er ook geen. Geschiedenis is „Sinngebung des Sinnlosen” ¹⁾!

Met gloed van overtuiging werden deze denkbeelden voorgedragen. En toch greep die gloed niet om zich heen. Daarvoor botste dit subjectivisme tezeer met een grondovertuiging der overgrootste meerderheid onder de mensen. Ook na het jaar 1919, waarin Lessing zich voor het eerst zoo uitsprak, is men over den zin der geschiedenis blijven denken en spreken. De behoefte daaraan en de zekerheid, dat men zich zoo doende met objectieve grootheden bezig hield, lieten zich eenvoudig niet op zij theoretiseeren.

Geroepen om op den stichtingsdag onzer Universiteit de rede te houden, die de traditie bij die gelegenheid van den Rector vereischt, vertrouw ik dan ook dat de behandeling van een op dit terrein gelegen onderwerp: de idee van den vooruitgang, niet geheel en al buiten Uw gewaardeerde belangstelling zal vallen.

I.

Het denkbeeld, dat de menschheid zich in den loop der geschiedenis „im Grossen und Ganzen” van lager naar hooger be-

weegt, is niet het eenige dat, bij het pogen om een leidende gedachte in de ontwikkeling der dingen te ontdekken, verdediging vond. Maar veel pendants heeft het toch niet. Nu voorloopig eens afgezien van de specifiek-Christelijke opvatting ten deze en van die gevallen, waarin de oorspronkelijke elementen eenigerlei verbinding hebben aangegaan, is het er eigenlijk — als ik het wel heb — toch maar één: het denkbeeld van den *μεγας ενιαυτος*, van den eeuwigen kringloop der dingen²⁾, waarbij het wereldproces zich in groote perioden telkens geheel eender herhaalt, of à la Spengler uiteenvalt in een aantal, min of meer eeuwen omvattende kringen, die parallel aan elkaar en onafhankelijk van elkaar, na te zijn opgegaan en te hebben geblonken, weer in het niet verzinken. Rousseau's ontkennende beantwoording van de prijsvraag der Universiteit van Dijon omtrent de gevolgen van den vooruitgang van wetenschap en kunst voor de zeden, moge den indruk vestigen, dat er ook nog een andere poging tot oplossing van het probleem heeft bestaan: bij nauwkeurig toezien laat zich dat toch niet volhouden. Want op den keper beschouwd is Jean Jacques, niettegenstaande al zijn pessimisme, evengoed als de meesten van zijn tijdgenooten een profeet van den vooruitgang geweest. Palissot de Montenoy stak niet ten onrechte den draak met zijn affectieve verheerlijking van een Arcadischen oertoestand, door in zijn *Les Philosophes* een zijner tooneelfiguren, op handen en voeten kruipend, te laten zeggen:

„En nous civilisant, nous avons tout perdu,
La santé, le bonheur et même la vertu,
Je me renferme donc dans la vie animale;
Vous voyez ma cuisine,
[Il tire une laitue de sa poche]
elle est simple et frugale”³⁾.

Rousseau verlangde dezen toestand immers in 't geheel niet terug. Integendeel hoopte hij, dank zij voortgezette persoonlijkheidscultuur in de komende generaties, tot een toestand te komen, die niet alleen het heden, maar ook die voorbijgegane periode nog ver overtrof.

Staat het dus, de Christelijke opvatting dan, als gezegd, voorloopig buiten bespreking gelaten, ten aanzien van het vinden eener

idee, die de veelheid der historische verschijnselen beheerscht, tusschen wereldjaar of kringloop en vooruitgang, de beschouwing van deze laatste voert ons veel dieper en verder in de vraag naar den zin der geschiedenis in, dan die van de eerste het zou doen. Omdat zij veel meesleepender bleek te spreken dan haar zuster. Want heerscht zij eigenlijk niet zoo goed als onbeperkt?

Zeker, sommigen zingen den lof van dien vooruitgang tot op heden en hun vertrouwen erin voor de toekomst slechts aarzelend; bijv. door hem alleen voor wat betreft de vooraanstaande bevolkingsgroepen te handhaven, of ook door er de noodige „weliswaars” bij te gebruiken. En er zijn ook nuances. De Fransche en Engelsche voorstanders ervan zien hem meestal meer als een taak: wij moeten door doelmatig handelen zorgen dat de wereld vooruitgaat. De Duitschers daarentegen zijn veel meer gewoon erover te spreken als over een lot, dat zich door de regeering van anonieme machten buiten ons, onafhankelijk van onze medewerking, aan de cultuur voltrekt. De een, bovendien, stelt zich zijn gang meer voor als een spiraal, terwijl de ander zich een „montagne russe” met „ups and downs” denkt, of een Echternachsche springprocessie: drie sprongen voorwaarts, afwisselend met twee er weer achteruit. Maar dit alles neemt toch niet weg, dat het geloof in den vooruitgang van menscheit en leven een zoo goed als algemeen-menschelijk geloof is. Een man als Spengler met zijn: „Ich sehe keinen Fortschritt, kein Ziel, keinen Weg der Menschheit, ausser in den Köpfen abendländischer Fortschrittsphilister”⁴⁾, staat toch eigenlijk zoo goed als alleen met dit grimmige pessimisme. Althans tegenover tien tijdgenooten, die hem bijvallen, staan er zeker duizend, wier gevoelen wordt weergegeven door hetgeen Ferdinand Tönnies ten vorigen jare in zijn Fortschritt und Soziale Entwicklung neerschreef⁵⁾: „Nach allen Voraussetzungen und bisherigen Erfahrungen der Menschheit muss erwartet werden, dass ein Zeitalter vieler Jahrhunderte bevorsteht, worin Dissolution über Evolution das Uebergewicht erhält, und dass in diesem Prozess die heute noch fruchtbare Kultur Europas, die sich auch ferner auf die übrigen Erdteile verbreiten wird, ihrem Verderben und Tode entgegen geht.... Aber die Geschichte der Menschheit wird damit nicht beschlossen sein. In dem Untergange selbst werden von den unzähligen Keimen, die in den zerfallenden

Früchten enthalten sind, einige einen neuen und fruchtbaren Boden finden, innerhalb des Unterganges selbst und darüber hinaus. Es scheint ein weiter Raum für die Vermutung offen zu liegen, dass auf die Zeitalter der immer umfassender gewordenen Volkskulturen eine universale Kultur der Menschheit folgen wird, in der die Menschheit einer gemeinsamen Sprache und anderer gemeinsamer Zeichensysteme sich bedienen, in der sie von einer gemeinsamen Wissenschaft sich wird leiten, in der sie eine wahrhaft platonische Religion der Verehrung des Wahren, Guten und Schönen pflegen wird und gelernt haben wird, ihre echten Güter zu verwalten und im ewigen Frieden nicht mehr ein entferntes Ziel mit unzulänglichen Mitteln zu erstreben, sondern eine unmittelbare und von selbst verständliche Notwendigkeit ihres Daseins zu erkennen.

.... Nach vielen Jahrtausenden wird die Menschheit vielleicht einem Zustande der Vollendung entgegenreifen.... Dieser ferne Zeitpunkt würde vielleicht ihren Tod und ihr seliges Ende bedeuten — eine „Euthanasie“.

Hebt ge gemerkt hoezeer ik in den zin, waarmee ik deze citaten bij U inleidde, Uw gedachten een zeer bepaalde richting trachtte uit te drijven? Ik sprak van het „geloof” in den vooruitgang van menschheid en leven! Met opzet! Want dit is m. i. het eerste, dat wij ten aanzien van de idee van dien vooruitgang dienen op te merken: dat het hier geen denkbeeld betreft, dat op grond van wetenschappelijke zekerheid wordt gekoesterd, maar een postulaat van het gemoedsleven zijner aanhangers.

Zoodra de wetenschap, voorzoover zij in deze een oordeel kan uitspreken, ten aanzien van de vraag of zulk een vooruitgang bestaat, te rade wordt genomen, geeft deze een negatieve reactie te zien. En dat dan zoowel wanneer zij zich beperkt tot een zuiver vakmatig onderzoek van het historische feitenmateriaal, als ook wanneer zij zich verheft tot meer algemeene redeneeringen, tot bespiegelingen van geschiedphilosophischen aard.

Als zij dat eerste doen zal mag zij daarbij intusschen m. i. niet de overwegingen laten gelden, die von Wilamowitz-Moellendorff in zijn Weltperioden als volgt doen spreken: „Der Schakal heult in Ephesos, wo Heraklit und Paulus gepredigt hatten; in den Marmorhallen von hundert kleinasiatischen Städten wuchern die Dornen und kauern nur vereinzelt ver-

NOTITIES

schelven

8 geloof in vooruitgang

14 vooruitgang & liberalisme

22 vooruitgang & de bijbel

26 geen bewijs vooruitgang

20 vooruitgangse geloof = een religie.

id wirbelt über dem Göttergarten
aus der Ferne? Wer einmal mit
Roms gewandert ist, muss inne
e an den ewigen, kontinuierlichen
Laat dit alles waar zijn, de be-
r in vindt, heeft het toch niet.
milieu zegt ons nog niets omtrent
zelf. Heel best kan die beschaving
erken nadat de schelp, waarin zij
gelegen, aan stukken werd ge-
ng, waarvan er gewag in wordt
nweersprekelijk bewijs hiervan?
et op beschaming uitloopt, is ten
gende: dat ik er mij van vergewis
1 spreken over vooruitgang uit
oel men dien vooruitgang op weg
astgesteld zijnde, dan vervolgens
op het gebied waarnaar die norm
n, een nauwkeurig onderzoek der
tgang mag doen spreken.

maatstaf, naar welke men tot het
en van vooruitgang in eenig his-
adeeren! En het doel, dat men er

zich bij denkt!

Daar op dit gebied de dingen vrij sterk dooreengestrengeld
liggen, kan alleen zorgvuldige onderscheiding ons voor verwarring
vrijwaren.

Geleerden, die achteraf over dien vooruitgang en over het
vooruitgangsgeloof zijn gaan nadenken, hebben zulk een maat-
staf, waarvan wij bij onze beoordeeling hebben uit te gaan, zeer
zeker aangegeven. Hegel bijv. gaf de mate van vrijheid, waar-
van de achtereenvolgende generaties zich bewust zijn geweest,
als toetssteen aan. Herder mat de verschillende cultuurtijdper-
ken weer in 't bijzonder naar hun gehalte aan humaniteit af.
Rickert vraagt zich weer meer af in hoeverre een periode waar-
den realiseert. Enz. enz. Doch dit zijn dingen, die ons eigenlijk op
het oogenblik maar weinig interesseeren. Want het gaat ons hier
en nu niet om de idee van den vooruitgang zooals er abstract
mee geëxperimenteerd wordt in de laboratoria der onderzoekers.

Früchten enthalten sind, einige einen neuen und fruchtbaren Boden finden, innerhalb des Unterganges selbst und darüber hinaus. Es scheint ein weiter Raum für die Vermutung offen zu liegen, dass auf die Zeitalter der immer umfassender gewordenen Volkskulturen eine universale Kultur der Menschheit folgen wird, in der die Menschheit einer gemeinsamen Sprache und anderer gemeinsamer Zeichensysteme sich bedienen, in der sie von einer gemeinsamen Wissenschaft sich wird leiten, in der sie eine wahrhaft platonische Religion der Verehrung des Wahren, Guten und Schönen pflegen wird und gelernt haben wird, ihre echten Güter zu verwalten und im ewigen Frieden nicht mehr ein entferntes Ziel mit unzulänglichen Mitteln zu erstreben, sondern eine unmittelbare und von selbst verständliche Notwendigkeit ihres Daseins zu erkennen.

.... Nach vielen Jahrtausenden wird die Menschheit vielleicht einem Zustande der Vollendung entgegenreifen.... Dieser ferne Zeitpunkt würde vielleicht ihren Tod und ihr seliges Ende bedeuten — eine „Euthanasie“.

Hebt ge gemerkt hoezeer ik in den zin, waarmee ik deze citaten bij U inleidde, Uw gedachten een zeer bepaalde richting trachtte uit te drijven? Ik sprak van het „geloof” in den vooruitgang van menschheid en leven! Met opzet! Want dit is m. i. het eerste, dat wij ten aanzien van de idee van dien vooruitgang dienen op te merken: dat het hier geen denkbeeld betreft, dat op grond van wetenschappelijke zekerheid wordt gekoesterd, maar een postulaat van het gemoedsleven zijner aanhangers.

Zoodra de wetenschap, voorzoover zij in deze een oordeel kan uitspreken, ten aanzien van de vraag of zulk een vooruitgang bestaat, te rade wordt genomen, geeft deze een negatieve reactie te zien. En dat dan zoowel wanneer zij zich beperkt tot een zuiver vakmatig onderzoek van het historische feitenmateriaal, als ook wanneer zij zich verheft tot meer algemeene redeneeringen, tot bespiegelingen van geschiedphilosophischen aard.

Als zij dat eerste doen zal mag zij daarbij intusschen m. i. niet de overwegingen laten gelden, die von Wilamowitz-Moellendorff in zijn Weltperioden als volgt doen spreken: „Der Schakal heult in Ephesos, wo Heraklit und Paulus gepredigt hatten; in den Marmorhallen von hundert kleinasiatischen Städten wuchern die Dornen und kauern nur vereinzelt ver-

kümmerte Barbaren; Wüstensand wirbelt über dem Göttergarten Kyrenes. Doch wozu Bilder aus der Ferne? Wer einmal mit Nachdenken über das Forum Roms gewandert ist, muss inne geworden sein, dass der Glaube an den ewigen, kontinuierlichen Fortschritt ein Wahn ist" ⁶⁾! Laat dit alles waar zijn, de bewijskracht, die de schrijver er in vindt, heeft het toch niet. Ondergang van een beschavingsmilieu zegt ons nog niets omtrent ondergang van die beschaving zelf. Heel best kan die beschaving zelf elders blijven leven en werken nadat de schelp, waarin zij oorspronkelijk heeft besloten gelegen, aan stukken werd gestooten. Staat Paulus' prediking, waarvan er gewag in wordt gemaakt, niet daar als een onweersprekelijk bewijs hiervan? Neen, de eenige weg, die niet op beschaming uitloopt, is ten deze — dunkt mij — de navolgende: dat ik er mij van vergewis van welke norm men bij zijn spreken over vooruitgang uit pleegt te gaan en naar welk doel men dien vooruitgang op weg meent. En dat ik mij, dat vastgesteld zijnde, dan vervolgens afvraag of, daarnaar gerekend, op het gebied waarnaar die norm en die doelstelling mij voeren, een nauwkeurig onderzoek der feiten ons werkelijk van vooruitgang mag doen spreken.

Vooreerst dus de norm, de maatstaf, naar welke men tot het voorhanden-zijn of het ontbreken van vooruitgang in eenig historisch tijdperk pleegt te concludeeren! En het doel, dat men er zich bij denkt!

Daar op dit gebied de dingen vrij sterk dooreengestrengeld liggen, kan alleen zorgvuldige onderscheiding ons voor verwarring vrijwaren.

Geleerden, die achteraf over dien vooruitgang en over het vooruitgangsgeloof zijn gaan nadenken, hebben zulk een maatstaf, waarvan wij bij onze beoordeeling hebben uit te gaan, zeer zeker aangegeven. Hegel bijv. gaf de mate van vrijheid, waarvan de achtereenvolgende generaties zich bewust zijn geweest, als toetssteen aan. Herder mat de verschillende cultuurtijdperken weer in 't bijzonder naar hun gehalte aan humaniteit af. Rickert vraagt zich weer meer af in hoeverre een periode waarden realiseert. Enz. enz. Doch dit zijn dingen, die ons eigenlijk op het oogenblik maar weinig interesseeren. Want het gaat ons hier en nu niet om de idee van den vooruitgang zooals er abstract mee geëxperimenteerd wordt in de laboratoria der onderzoekers.

Maar wij bezien haar als een historische grootheid, als een agens in de levens- en wereldbeschouwing van het overgrootste deel onzer tijdgenooten!

Zoodoende vinden wij dan echter aan de zaak alweer geen enkelvoudig aspect.

Van buiten gezien leeft de idee van den vooruitgang van beschaving en menschheid feitelijk los van elke belangstelling voor de vraag naar die norm. De wereld gaat vooruit, voilà tout! In welk opzicht? In ze alle? Zoo neen, in welk dan wel en in welke niet? En compenseert mogelijk ook achteruitgang in het eene den vooruitgang in het andere weer? Over al die vragen en over alle dergelijke, die daar nog aan toe te voegen zouden zijn, verontrust men zich geen oogenblik. Juist zooals het ook geldt ten opzichte van die naar het doel, waarheen die vooruitgang zijn koers zou richten. „Den Fortschritt um des Fortschritts willen zu bejahren”, en „immer weiter in unendlichen Fernen und Weiten hinaus zu bilden und zu schaffen an einem Werk, das niemals seinen Abschluss erhält”, zoo kan Mehlis immers de hier aangenomen houding omschrijven ⁷⁾.

Doch ik moet verder. Het is n.l. niet genoeg er op gewezen te hebben, dat men zich gewoonlijk al heel weinig van norm en doel aantrekt. Ik moet er — en dat is zelfs nog veel meer noodig — eveneens Uw aandacht op vestigen, dat niettemin wel degelijk maatstaven worden gebruikt en een doel wordt gesteld. Men doet 't onbewust, maar men doet het evenwel zeer zeker.

Het moet ieder, die meermalen van die „landläufige” verheerlijkingen van den vooruitgang leest, zooals men ze vooral bij schrijvers van op één na de bovenste plank en lager en in populaire boeken vinden kan, wel treffen, dat daarbij steeds vooral over den vooruitgang in technisch opzicht wordt uitgeweid, over verkeersverbeteringen, over ontdekkingen van allerlei aard, kortom over de beheersching der levenlooze natuur door het vernuft van den menschelijken geest. Wijst dit er nu niet op, dat men — al is het dan zonder het te weten — allereerst deze stelling aanhangt: de menschheid gaat vooruit in verlichting, want zij komt steeds nader bij een cultuurtoestand, waarin zij door een volkomen techniek blijk geven zal van haar onbegrensde natuurbeheersching? En zijn er behalve deze dan ook

nog niet twee andere draden van dergelijken aard in datzelfde vooruitgangsweeftel op te merken, die zich respectievelijk op deze manier het beste onder woorden laten brengen: de menschheid gaat vooruit in geluk, want zij komt door een voortdurende vergrooting van levensgemak steeds nader bij een cultuurtoestand, waarin het ideaal van het Hutchesoniaansche utilitarisme omtrent „the greatest happiness of the greatest number” verwerkelijk zal zijn. En: de menschheid gaat vooruit in zedelijk opzicht, want zij komt — doordat een steeds grooter aantal menschen de eischen eener natuurlijke zedeleer erkent, al voegen zij er zich dan ook nog niet altoos naar — steeds dicht bij een cultuurtoestand, waarin de goede natuur van den mensch zich zonder belemmeringen zal kunnen openbaren.

Worden nu deze stellingen door een concreet onderzoek der historische feiten bevestigd, of niet? Als Georg Mehlis mij vertelt: „ob die Philosophie des 19 Jahrhunderts unserer grossen klassischen Philosophie gegenüber als Fortschritt bezeichnet werden kann und darf, das möchten wir billig bezweifeln”⁸⁾, en een deskundige als Dupréel waarschuwt mij om mij door den vooruitgang op technisch gebied toch niet al te zeer te laten verblinden⁹⁾; als ik bij Ranke, in verband met de verovering van het Oosten eerst door de Turken en daarna door de Mongolen, lees: „die Barbarei, welche damals über den Orient sich ergoss, beherrscht ihn noch heutzutage, und wir sehen hier an einem eklatanten Beispiele, wie wenig an einen allgemeinen Fortschritt des menschlichen Geschlechts zu denken sei”¹⁰⁾, en Theodor Lindner weet, in een algemeene verheerlijking van den vooruitgang, inzake het gedrag van onze tijdgenooten niets beters te zeggen, dan: „Jede Uebergangszeit.... bringt hässliche Erscheinungen hervor.... Die allmähliche Gewöhnung an das Neue, an den Gebrauch erlangter Freiheiten wird hoffentlich Abhilfe bringen und die jetzt versagte Anerkennung des Geleisteten einer besseren Erkenntnis weichen”¹¹⁾; als de schrijvende getuigenissen van allerlei naar wetenschappelijke methode ingestelde enquêtes onweerlegbaar aantonen hoezeer de industrialiseering en de Tayloriseering van de maatschappij, die noodzakelijke begeleidsters van het streven om de cultuurgoederen algemeen verkrijgbaar te stellen, op een ontroerende verdorring van het mensche-lijke in den mensch uitloopen en hoe de toename der bereik-

baarheid van zeker levensgemak voor velen — die zich inderdaad evenmin laat ontkennen als een zekere vooruitgang in onze beheersching van de krachten der natuur — al heel weinig vruchten droeg in vermeerdering van de harmonie tusschen der menschen behoeften en hun bevrediging: dan kan iemand werkelijk toch niet in goeden gemoede beweren, dat een nauwkeurig empirisch onderzoek der feiten aan de gedachte van een door de geschiedenis zich manifesterenden vooruitgang steun verleent. Dan kan men aan dien vooruitgang slechts dan de plaats in zijn levens- en wereldbeschouwing geven, die hij voor velen heeft, wanneer men gegevens, die op een zeer begrensds gebied te constateeren vallen, losmaakt uit den samenhang, waarin men ze vindt, en ze dan op ongehoorde wijze veralgemeent. Een procédé, waarvan het misleidend karakter ieder terstond in het oog valt.

En tot datzelfde resultaat: op wetenschappelijke gronden rust de idee van den vooruitgang niet, kom ik dan voorts ook wanneer ik argumenten van meer bespiegelenden aard laat gelden. Berdjajew, de Russische balling, zegt het eigenaardig, in aansluiting aan een gedachte overigens, die ook reeds bij Ranke is te vinden: maakt de leer van den vooruitgang niet steeds de laatste generatie tot een vampyr, die aan alle voorafgaande hun beteekenis ontnemt door ze slechts middelen ter voortbrenging van die laatste te noemen; en is zulk een ontzieling van het grootste deel van het verleden ten behoeve telkens van, zeg de laatste halve eeuw wel aanvaardbaar ¹²⁾? Bovendien: plegen zij die — anders dan ik — op grond van hun waarneming der feiten meenen wel tot het bestaan van vooruitgang te mogen concludeeren, hun gevolgtrekking ten deze niet uitsluitend te maken op grond van hetgeen in de Westelijke helft van Europa en in Noord-Amerika voorviel en voorvalt? Maar gaat dit nu toch wel aan? Kan een hypothese ter verklaring van een onnoemelijk aantal verschijnselen wel gelden, als ik drie kwart van het materiaal, waarop ik haar betrek, bij het opstellen ervan buiten beschouwing heb gelaten? Werkelijk: het meliorisme, de euphoristische filosofie, zooals ge de idee van den vooruitgang noemen moogt wanneer ge van geleerde termen houdt, moge vaak den indruk geven van op empirisch feitenonderzoek en rationeele redeneering te zijn gegrondvest: in waarheid is het een denkbeeld, waaraan men vasthoudt ondanks het feit, dat het

met de zichtbaarheden van het leven evenmin harmonieert als met eenvoudige overwegingen van meer theoretischen aard. Geen resultaat van geleerd onderzoek, maar een zich aan zulk een onderzoek en aan wat het vaststelt in het geheel niet storend en hoogstens post festum in de feiten een steunpunt zoekend postulaat van het gemoedsleven, zooals ik het daar straks reeds noemde.

Heb ik mijn zaak door al deze uiteenzettingen misschien al bij U gewonnen? Toch wil ik daar liever nog één overweging aan toevoegen. Ik mag niet alleen van een geloof aan den menschelijken vooruitgang spreken: ik moet het ook doen! Wij bevinden ons, zoo moet ik U thans nog laten zien, hier op een terrein, waarop logische redeneering uit empirisch verzamelde gegevens tot geen zekerheid kan leiden krachtens den aard van ons kennen.

Mijn feitenonderzoek, hoe uitgebreid het ook zij, houdt zich toch altoos maar met een kleiner of grooter (zelfs dat weten wij niet) deel van het geheel der ontwikkeling van de menschheid bezig: het zijn uitsluitend de voorbijgegane eeuwen, die onder zijn bereik vallen. Maar daardoor is dan toch ook zeker het hebben van wetenschappelijke zekerheid ten aanzien van een draad, die door dat geheel zou loopen, ten eenenmale onbestaanbaar. Trouwens, als er in deze zóóveel afhangt van de norm, die wij bij ons concludeeren toepassen en van het doel, dat wij aan het slot van de wereld-ontwikkeling aannemen, en van de vraag hoe wij dat doel beschouwen: of wij 't een bonum of een malum vinden, dan is op wetenschappelijke gronden wel vast te stellen dat velen in de wereld vooruitgang zien, maar — nog eens — dat zien zelf van dien vooruitgang is geen actie van wetenschappelijken aard. De belangrijke bladzijden, waarin Simmel dit uiteen gezet heeft, dragen m.i. een overtuigend karakter¹³).

II.

Een menschenleeftijd geleden vindt ge tot zelfs in menig klein dorp in ons vaderland een kiesvereniging, die den nu maar voor coöperatieve bakkerijen en volks-waschinrichtingen gereserveerden naam van „Vooruitgang” droeg. Leden: de gemeente-

secretaris, de ontvanger van 's Rijks directe belastingen, de dokter, en als het dorp eenig natuurschoon had ook het rustend schoolhoofd en de kolonel met pensioen. Want het was de organisatie van wat notabiliteit en intellect had en dus tot de Liberale partij behoorde.

Deze „Wahlverwandschaft” tusschen dat „Liberalisme en het gebruik van dien naam „Vooruitgang” laat zich gemakkelijk verklaren. Het gold hier twee vruchten van denzelfden boom ¹⁴⁾. Van den grooten boom, die — ongeveer van den overgang van de 17e naar de 18e eeuw af — met zijn drie zware takken: het Deïsme in Engeland, de Encyclopedisten in Frankrijk en de Aufklärung in Deutschland, gaandeweg het heele Europeesche leven overschaduwde. Jules Delvaille heeft indertijd wel een poging gedaan om dat te ontkennen, door den aanvang der geschiedenis van de vooruitgangsidee, waaraan hij een omvangrijk Essai heeft gewijd, reeds veel vroeger, reeds in de Oudheid aan te wijzen ¹⁵⁾. Maar omnium consensu is hij daarin niet geslaagd. Niet overal waar 't woord vooruitgang gebruikt wordt is de zaak te vinden, die op dit oogenblik onze belangstelling trekt. Van deze laatste is vóór 1700 wel al eens een voorbode verschenen; natuurlijk, want abrupte overgangen vertoont het geschiedproces nergens en nooit. Maar zij zelf betrad het wereldtooneel toch niet eer de groote denkers Hobbes († 1679), Locke († 1704), Leibniz († 1716) en Christian Wolff († 1754, maar reeds in 1706 hoogleeraar te Halle) duidelijk invloed begonnen te oefenen; eer de door deze verkondigde denkbeelden door de grootsche uitvindingen van Newton († 1727), Huygens († 1695), Van Leeuwenhoek († 1723) e. a., als door de vonk in het kruit, tot practische activiteit werden gebracht. En dat waren de dagen van mannen als Iselin († 1768) en Condorcet († 1794) en toen Turgot († 1781) hoogdravend schreef: „On voit s'établir des sociétés, se former des nations qui tour à tour dominant d'autres nations ou leur obéissent. Les empires s'élèvent et tombent; les lois, les formes du gouvernement se succèdent les unes aux autres; les arts, les sciences se découvrent et se perfectionnent. Tour à tour retardés et accélérés dans leurs progrès, ils passent de climats en climats. L'intérêt, l'ambition, la vaine gloire changent perpétuellement la scène du monde, inondent la terre de sang; et, au milieu de leurs ravages,

les mœurs s'adoucissent, l'esprit humain s'éclaire, les nations isolées se rapprochent les unes des autres; le commerce et la politique réunissent enfin toutes les parties du globe; et la masse totale du genre humain, par des alternatives de calme et d'agitations, de biens et de maux, marche toujours, quoiqu' à pas lents, à une perfection plus grande" ¹⁶⁾!

Het verband is hier zelfs zóó nauw, dat de idee van den vooruitgang gerust als de geschiedtheorie, die aan die nieuwe wereld- en levensbeschouwing haar ontstaan dankt, mag worden aangeduid.

Lang heeft deze laatste voor bij uitstek onhistorisch gegolden. En zeker is er zoo'n lijn van onverschilligheid voor het verleden ook wel in op te merken. Dank zij haar rationalisme deduceerde zij liever uit een eenmaal aangenomen grondstelling op doctrinaire manier al maar nieuwe theses, dan dat zij het oog op de veelvuldigheid der werkelijkheid richtte. En tegelijk ontbrak het haar in hooge mate aan piëteit; was ze — naar de klassieke definitie van Kant dan ook niet „der Ausgang des Menschen aus seiner selbst verschuldeten Unmündigkeit", uit zijn door gemakzucht en lafheid tot op dat oogenblik nog nooit afgeworpen onvermogen „sich seines Verstandes ohne Leitung eines anderen zu bedienen" ¹⁷⁾? Maar hiermee is alles toch nog niet gezegd. Als elke groote geestelijke beweging draagt ook deze een samengesteld karakter. En zoo loopt er, behalve dat rationalisme, dan ook een stroom door, die de historie veel beter gezind is ¹⁸⁾. Geen wonder: geen enkel nieuw verschijnsel, of het gevoelt behoefte zich tegenover zijn eigen geweten en tegenover zijn omgeving uit de geschiedenis te legitimeeren; te toonen, dat het de pretenties en de idealen, waarmee het optreedt, wel moest gaan voeren. Trouwens, wat val ik U met redeneeringen lastig als er feiten zijn! Als Jean Mabillon, de vader der oorkondenleer, in dezen tijd heeft geleefd. Als wij een begrip, dat zóó'n groote rol speelt als het begrip „cultuurgeschiedenis" tegenwoordig doet, aan Voltaire danken. Als David Hume's History of England uit deze periode stamt en zelfs Edw. Gibbon's History of the decline and fall of the Roman Empire: het boek, dat Moritz Ritter „eine bahnbrechende Leistung" en — niettegenstaande zijn verteekening van het Christendom — „ein bis dahin noch unerreichtes Muster einer auf selbständigem Urteil

beruhenden, ein weites Gebiet der allgemeinen Geschichte bewältigenden Geschichtsdarstellung" ¹⁹⁾ noemt.

Deze historische strooming in de nieuwe cultuurbeweging is het nu geweest, waaraan de idee van den vooruitgang zijn ontstaan heeft te danken gehad.

Over de manier, waarop dit gebeurde, hebben wij belangwekkende uiteenzettingen van Erich Seeberg ²⁰⁾.

Volgens dezen geleerde zijn de wortels van de nieuwe historische opvatting te vinden in de twee „zentrale(n) Linien in dem Verständnis der Kirchengeschichte”, zooals hij ze noemt, die van het begin van onze jaartelling af degenen, die haar beschouwden, in twee groepen hebben gedeeld: de „Verfallsidee” en de „Traditionsidee”. Waarbij hij dan onder „Verfallsidee” de voorstelling verstaat, die de geschiedenis der Kerk als een val uit den idealen toestand van den aanvangstijd beschouwt; een val, begonnen hetzij met den dood der Apostelen, hetzij met Constantijn den Groote, hetzij in de 6e eeuw. Terwijl hij als traditionalistische of „Traditionsidee” aanduidt het denkbeeld, dat de Kerk in de verschillende tijdperken van haar geschiedenis de waarheid steeds ongerept heeft bewaard; ja, dat het licht van die waarheid gaandeweg sterker en helderder in haar is gaan schijnen.

Is, zoo zegt toch immers Seeberg, die „Verfallsidee” er niet voortdurend op uit geweest het gezag van het verleden te ondermijnen en het oordeel daarover ongunstig te maken; de „Traditionsidee” daarentegen het heden te verheerlijken en den indruk te vestigen, dat men daarin een gouden tijd beleefde? Welnu, negatief en positief werd zodoende door deze factoren aan het tot-stand-komen van de idee van den vooruitgang meegewerkt: nadat de „Verfallsidee” het terrein vrij had gemaakt, groeide de „Traditionsidee”, die uiteraard meer door de gevestigde Kerk dan door de secten werd voorgestaan, via de Contra-reformatie vanzelf in die idee van den vooruitgang over!

Zouden de verbindingslijnen hier werkelijk zóó moeten worden getrokken? Ik heb moeite het aan te nemen. Is men dan in den kring der kerkhistorici het eerst met de idee van den vooruitgang gaan opereeren? Of hebben bij het invoeren ervan de beoefenaars der profane historie een speciale belangstelling voor den gang der kerkgeschiedenis getoond? Ten aanzien van Voltaire, van wien Seeberg ten deze uitdrukkelijk gewag maakt ²¹⁾, geldt het

tenminste zeker niet: bij dezen staken zeer beslist de Engelschen en nog wel zeer bepaald de coryphaeën der natuurwetenschappen onder deze het nieuwe geloof aan. Maar ook wat de anderen betreft zou het bewijs voor zijn stelling m.i. niet gemakkelijk te leveren zijn. Een logische associatie neemt hier de plaats van een historische in. En veel aannemelijker lijkt mij dan ook een andere opvatting.

In zijn periode van vóór 1876, toen Nietzsche het begrip vooruitgang nog onder de „flausenhafte Begriffe” rekende, oordeelde deze daar mee hierom zoo ongunstig over, omdat hij er de geschiedenis een verkapte Christelijke Theodicee door zag worden ²²). Is het niet mogelijk, dat deze qualificatie ons op het juiste spoor helpt? En dat metterdaad het streven om de volmaaktheid Gods te kunnen handhaven in het gezicht van al het lijden en de zonde, die de wereld oplevert, bij het ontstaan der idee van den vooruitgang de beslissende rol heeft gespeeld?

Een krachtig geloofsleven stoot zich aan deze vraag niet. Maar zoodra tendenzen van rationalistischen aard in de godsdienstige zekerheid woekeringen beginnen te veroorzaken verandert dat. En zoo kreeg zij dan ook een, zelfs groote plaats in de nieuwe wereld- en levensbeschouwing. Niet waar deze zich terstond radicaal van het Christendom losmaakte natuurlijk. Maar wel waar zij, zooals in het Engelsche Deïsme en de Duitsche Aufklärung, aarzelde de volle consequentie uit haar grondgedachte te trekken. Leibniz, den grondlegger dier Duitsche Aufklärung, zien wij er dan ook bijzondere aandacht aan wijden. Maar deze Leibniz was immers ook de man, die — niet wat de practische geschiedschrijving betreft, wel te verstaan; maar dan toch wijsgeerig gesproken! — den akker geploegd en geëgd heeft voor de leer van den vooruitgang! En die leer van den vooruitgang en die Theodicee liggen in zijn bekende boek *Essais de théodicée de Dieu etc.* (1710) immers zelfs nauw tesamen geklonken: er is wel veel ellende en veel slechts op de wereld, maar dit alles verdwijnt in het niet bij het goede, dat wij er vinden: het vormt slechts den dissonant met zijn contrastwerking; straks treedt er de harmonie van het universum des te schooner door aan het licht; de harmonie van het universum zoowel als een zóó groote „perfectio” van het menschelijk geslacht, als wij ons nu niet eens voorstellen kunnen. In hoeverre in de generatie, die op Leibniz is gevolgd, deze verbinding van gedachten in de practische geschiedschrijving heeft doorge-

werkt, dient zeker nog nader te worden onderzocht. Maar het lijkt toch in allen gevalle zeer waarschijnlijk, dat hier de concatenatio in feite, die bij Seeberg's voorstelling niet tot haar recht schijnt te komen, gegeven is.

Het was geen wonder, dat de idee van den vooruitgang — systematisch bevorderd door organisaties als de Vrijmetselarij en de orde der Illuminaten — in de 18e eeuw algemeen ingang vond: hoe volkomen paste zij niet bij de in dien tijd omhoog strevende groepen van de Europeesche maatschappij? Maar wat wel heel merkwaardig moet worden genoemd is, dat ze ook de dagen der Fransche Revolutie en van het régime van Napoleon overleefde, dat noch de terreur, noch het continentale stelsel, noch de tocht naar Rusland haar vernietigen kon. Intusschen: wijziging brachten deze ellenden toch wel. Voor de regeeringen en de aristocratische bevolkingslagen had zij sinds dien haar aantrekkelijkheid verloren. Leidsster als zij geweest was, bleef zij alleen nog maar voor de burgerijen en arbeidersbevolkingen der verschillende landen. Maar eenmaal begonnen zette zich de afkalving voort. Of misschien moet ik nu liever van een splitsing spreken. Want als er nu ook tusschen die burgerij en die arbeidersbevolking weer een breuk komt, gebeurt dat ditmaal niet zóó, dat de eene der vroegere bondgenooten het geloof in den vooruitgang bewaart, terwijl de andere het loslaat: nu ontstaan er in dat geloof veeleer twee nuances. Voornamelijk in de Angelsaksische landen ontwikkelt zich een burgerlijk-liberale tak ervan. In zijn proletarisch-sociaal-demokratische ontwikkeling daarentegen, met positivisme en materialisme en een sterke verwachting van een ideaal-staat, geeft Frankrijk het te zien, en van den tijd van Marx en Engels af ook Duitschland ²³).

Zeker zouden èn de eene èn de andere dezer twee takken niet zoo overvloedig blad hebben gezet, als zij geen buitengewone begunstigingsfactoren hadden gevonden: eerst in het Duitsche idealisme, met name van Hegel, en daarna in de biologische evolutieleer en de uitstraling hiervan op alle gebieden van menschelijke cultuur. Door deze leek het geloof in den vooruitgang immers een wetenschappelijke legitimatie te krijgen. Een wijsgeerige; ja, maar ook zelfs een natuurwetenschappelijke! En dat in een tijd, waarin de natuurwetenschappelijke methoden nog met het aureool der onfeilbaarheid werden afgebeeld!

Practisch worden de begrippen ontwikkeling en vooruitgang gewoonlijk voor identiek aangezien. Ten onrechte natuurlijk! Ontwikkeling is niet veel anders dan beweging in hetzelfde vlak! Hetzij dat men die beweging dan als „développement”, als „explicatio”, als ontvouwing van den aanleg en der mogelijkheden, die van meet af in het zich ontwikkelende te sluimeren lagen, opvatten wil; hetzij dat men er een mechanische reactie op allerlei toevallige prikkels van buiten in ziet. Vooruitgang daarentegen is 'n klimming van lager naar hooger en van slechter naar beter. Terwijl de idee van den vooruitgang eerst in de achttiende eeuw ontstond, speelde die van de ontwikkeling dan ook al veel eerder een rol. Eigenlijk is geschiedbeoefening zonder deze toch ook niet wel denkbaar. Maar in de eerste perioden dat men van die ontwikkeling sprak, miste de hypothese dat zij een beheerschende factor in het wereldproces was, elk wetenschappelijk gehalte. Naïef en onbewust werd er mee gehanteerd. Totdat het wijsgeerig Idealisme er zich van meester maakte als van het geschiktste hulpmiddel om een bevredigend antwoord te geven op de vraag, hoe enkele groote geestelijke factoren zich in een oneindige verscheidenheid van historische verschijnselen kunnen manifesteren, en om in die veelheid een zekere rangschikking aan te brengen. Welk Idealisme dan later nog weer overtroefd werd toen de afstammingsleer van Darwin het bestaan en den invloed dier ontwikkeling zelfs exact leek te bewijzen. Rechtstreeks voor de biologie. Maar indirect vervolgens ook voor zoo goed als alle geesteswetenschappen, inclusief de geschiedenis. Toen leek die evolutie — en krachtens die identificering, waarvan ik zooeven sprak, ook die vooruitgang — een volkomen gewaarborgde, onweersprekelijke waarheid, waaraan geen mensch met gezonde hersenen dan ook meer waagde te twifelen.

Als wij Boehmer, die een paar instructieve artikelen aan de „moderne Apokalyptik”, zooals hij 't geloof aan den vooruitgang daarin noemt, gewijd heeft, gelooven mogen, is dit thans sedert een menschenleven „in vollständiger Auflösung begriffen” ²⁴).

Maar mogen wij hem werkelijk gelooven?

Zeker heeft die evolutie-leer, die er in de tweede helft der 19e eeuw zoo'n krachtigen steun aan verleend heeft, in de werkelijk wetenschappelijke regionen zich een bijna volledige onttrooning moeten laten welgevalen. Reeds in 1894 heeft Ratzel, in zijn Völkerkunde, haar onhoudbaarheid voor zijn vak aangetoond ²⁵).

En sinds dien heeft verder onderzoeken en scherpzinniger experimenteeren ook op menig ander gebied van wetenschap haar botsen met de feiten aan het licht gebracht²⁶). Geldt dit o.a. van de biologie, de volkenkunde en de godsdienstwetenschap: wat op het oogenblik vooral voor ons van belang is, het is niet minder het geval inzake de geschiedenis.

De eigenlijke vakhistorici kan ik hierbij feitelijk onbesproken laten. Hun hart werkelijk aan Hegel of Darwin verpanden hebben deze immers toch nooit gedaan. F. Chr. Baur, de dogmenhistoricus, is een hooge uitzondering; Heinrich Leo daarentegen, die aanvankelijk met den wijsgeer van Berlijn meeging, maar al spoedig weer op zijn schreden terugkeerde, is een zeer karakteristieke verschijning. „Jede selbständige Forscherarbeit liess die Formeln Hegels als Zwang erscheinen”, zegt Von Below terecht²⁷). En wat den invloed van Darwin betreft: namen van groote, ik zeg nog eens met nadruk „vak”historici vindt ge onder zijn aanhangers toch metterdaad niet.

Des te meer echter hebben de vertegenwoordigers van allerlei historisch geörienteerde wetenschappen de evolutieeler indertijd als een nieuw Evangelie begroet: theologen, sociologen, geschiedphilosophen en dergelijke. Maar, als gezegd, thans zijn deze zoo goed als alle weer in vollen terugtocht. Niet ieder moge zóó kras spreken als de daar straks ook reeds vermelde Th. Lessing, die het ergens over Darwin en Hegel, als over de beide „Köpfe-verwüster des 19 Jahrhunderts” heeft²⁸). En anderzijds moge Hegel, met zijn meening dat de geschiedenis in staat is en tot taak heeft om het providentiële plan Gods in de ontwikkeling der menschheid bloot te leggen²⁹), speciaal in de geschiedbeschouwing van populair-Christelijken huize nog meer aanhang hebben dan men verwachten zou: over het algemeen keert men zich tegenwoordig toch naar een anderen kant. Naar een letten op het spel van strooming en tegenstroomingen, hoofdstrooming en onderstroomingen in den gang der gebeurtenissen, veel meer dan op één enkel, rechtlijnig voortgaand continuüm daarin. Pluralistisch naar een vragen welke op eenig tijdstip de idealen en invloeden der verschillende typische groepen in de bevolking van eenig land of van de wereld zijn geweest, liever dan naar het rangschikken der feiten tot één enkelvoudigen keten. Weer terug naar Ranke's aannemen van een verticale beteekenis van

elke periode naast de horizontale, die deze heeft³⁰⁾. Naar het oude verklaringsprincipe van Augustinus, waarbij de polariteit van twee aan elkaar tegenovergestelde geestelijke grootheden de voornaamste rol in de beweging der dingen speelt, eer dan naar dat van een onafgebroken, zij het dan misschien ook wel op en neer golvenden vooruitgang.

Hoe weinig heeft deze kentering in de sferen der wetenschap nu echter, n'en déplaise Boehmer, veranderd inzake den invloed der idee van den vooruitgang! Wijziging, ja, heeft ze teweeg gebracht. De verwachtingen der „Fortschrittler" zijn tegenwoordig heel wat lager gestemd dan vroeger. En vooral in de Angelsaksische wereld komt uit een telkens hernieuwd vragen, of de feiten waarop men zich voor den vooruitgang pleegt te beroepen, wel goed geïnterpreteerd worden, eveneens aan den dag, dat de zekerheid in deze materie er niet op vooruit ging. Maar van een verdwijnen van het verschijnsel als zoodanig is toch geen sprake! Hier komt wel uit hoe juist Chantepie de la Saussaye onderscheidde tusschen evolutiegeloof en evolutieleer en hoe terecht hij gezegd heeft, dat dat „evolutiegeloof niet uitsluitend en niet rechtstreeks uit de evolutieleer ontsproten is"³¹⁾. Die leer kon hebben afgedaan: de stemming, die er zich indertijd een wetenschappelijken promotor in had gezocht, hield zich zonder haar evengoed staande. Hoe krachtig een man als Ferdinand Tönnies nog ten vorigen jare zijn credo in dit opzicht uitsprak, hebt ge gehoord. Is deze ééne uitspraak U te mager om als bewijs te dienen? Ziehier er dan enkele andere! Vond F. Müller-Lyer 't nog in den tweeden druk van zijn *Der Sinn des Lebens*, die in 1919 verscheen, niet „unendlich förderlicher" de opgroeiende jeugd Condorcet's *Progrès de l'esprit humain* dan de Ilias of de Anabasis te laten lezen? En hier zijn woorden van vertegenwoordigers der publieke opinie van een als geen andere natie eenvormig denkend en levend volk als het Amerikaansche: „the human race is susceptible of improving to a higher state of excellence than the world has yet known! En, iets aarzelder maar daardoor tevens getuigend van een intenser belangstelling voor het punt in kwestie: „Until we have tried seriously and systematically.... we do not and cannot know how far the world can be made a better and sweeter place in which to live"³²⁾.

cir. bei
- terna

Heeft deze taatheid der idee van den vooruitgang een bijzondere oorzaak? Ik geloof van wel!

III.

Het is een allermerkwaardigst verschijnsel, dat het geloof aan den vooruitgang onmiskenbaar een sterke overeenkomst heeft met de voorstelling, die de Christelijke geschiedphilosophie zich op grond van den Bijbel omtrent den gang van het werelddrama pleegt te vormen. Ook deze laatste immers stelt zich het verloop der eeuwen als een voortgang naar een rijk van eeuwigen vrede en van onverliesbaar paradijsgeluk voor.

Niet steeds heeft zij zoo gedaan en ook nu nog gaat haar gedachtenbouw omtrent de metaphysica der geschiedenis — omtrent de „Metageschichte”, om dit barbarisme eens te gebruiken — in deze ééne voorstelling niet op.

Eeuwen lang heeft zij haar in een schema gebracht, dat veeleer op een voortdurenden achteruitgang wees. Op het voetspoor van hetgeen de profetieën van Daniël meedeelen omtrent den droom, waarin Nebukadnezar, de koning van Babel, een beeld zag met een hoofd van goud, een borst van zilver, koperen buik en dijen, beenen van ijzer en voeten uit ijzer en leem (Daniel 2 : 31 v.v.), en omtrent hetgeen de profeet zelf aanschouwde toen er achter-eenvolgens een leeuw met arendsvleugelen, een beer, een luipaard en een veelhoorn voor zijn verbaasde oogen uit zee opkwam (Daniël 7 : 2 v.v.), sprak zij toen immers van de wereldgeschiedenis als van de geschiedenis van vier groote, elkaar een voor een verdringende rijken van steeds geringere heerlijkheid en kracht. Sedert kwam zij echter tot het inzicht dat de idee van de „translatio imperii”, waardoor zij die voorspellingen omtrent een partiële ontwikkeling der gebeurtenissen voor de geheele geschiedenis geldig had verklaard, onhoudbaar was; dat de gedachte, dat het Romeinsche Rijk, en zijn macht, van den keizer te Byzantium op Karel den Groote en zijn opvolgers overgegaan, tot den jongsten dag zou blijven voortleven, uit de feiten onjuist was gebleken. In het boek van den Wittenbergschen theoloog Jan, dat in 1712 verscheen en in 1728 nog eens een herdruk beleefde³³), geeft deze theorie zoowat haar laatsten snik. En nu is het veeleer een combinatie van gedachten uit de Paulinische

brieven en uit de Openbaring aan J o h a n n e s, die als karakteristiek voor de Christelijke geschiedphilosophie beschouwd moet worden; die haar den aard en de maat van den rythmus in het historisch proces aangeven. Haar voorstelling omtrent den inhoud hiervan is daarbij veelal op het laatstgenoemde dezer Bijbelboeken opgebouwd ³⁴). Aan die brieven van Paulus daarentegen ontleent ze haar inzicht omtrent het kader, waarbinnen wij dien inhoud te zoeken hebben. Aan de brieven van dien apostel? Misschien toch nog meer aan diens bekende redevoering op den Areopagus te Athene. Het geslacht der menschen uit éénen bloede gemaakt, om op den geheelen aardbodem te wonen, dat in God leeft, beweegt en is, op weg naar een dag, op welken de Eeuwige den aardbodem rechtvaardig zal oordeelen door een man, dien Hij daartoe geordineerd heeft, verzekering daarvan doende aan allen, dewijl Hij Hem uit de dooden opgewekt heeft (Hand. der Apost. 17 : 24—31). Werkelijk, R o c h o l l vat kernachtig samen wat voor ons op dit oogenblik het belangrijkste in deze woorden is: „Der Anfang der Geschichte, das eine Blut, der Schluss der Geschichte, der eine Tag, begegnen sich in der Mitte der Geschichte, dem einen Mann, und finden hier ihre Erklärung” ³⁵). „Der Schluss der Geschichte, der eine Tag”! En herinner U nu daarbij hoe die dag bijv. in de heilsschildering van Jesaja 11 gekarakteriseerd wordt als de opheffing van alle disharmonie op aarde: dan is er — niet waar? — toch wel een treffende overeenkomst tusschen deze Christelijke opvatting van den zin der geschiedenis en de idee van den vooruitgang.

Natuurlijk ontbreekt het ook niet aan opvallende verschillen in deze. De idee van den vooruitgang heeft een optimistischen bodem onder zijn beschouwing van menschheid en wereld en zegt met Leibniz „tout est bien”, of althans met Voltaire, in diens Poème sur le désastre de Lisbonne:

„Un jour tout sera bien, voici notre espérance;
„Tout est bien aujourd’huy, voilà l’illusion”.

De Christelijke geschiedphilosophie daarentegen weet, om het feit der zonde, evenmin als Augustinus, of ze het leven beter „vita mortalis” of „mors vitalis” noemen zal, en kan zich het komende geluksrijk alleen denken in den weg van *παλιγγενεσία*

en ἡ ἀνακεφαλαιωσις in Christus (Ephese 1 : 10). Bij de vooruitgangsidee gaat de ontwikkeling, niettegenstaande allerlei golvingen en kleinere of grotere terugbuigingen, toch in hoofdzaak gestadig naar boven: de Christelijke geschiedphilosophie kan niet anders aannemen dan dat zij de wet van het zaaigraan volgt, dat sterft om zijn kiem te doen ontspruiten, dat om vrucht te dragen door zóó'n felle crisis heen moet, dat het er zoo goed als te gronde bij gaat. De Christelijke geschiedphilosophie tenslotte stelt zich den gang der gebeurtenissen meer als explicatio der in het Goddelijk plan liggende potentialiteiten voor, terwijl de vooruitgangsidee meer van evolutie spreekt. Evenwel is er toch teveel, waarin deze twee gedachten omtrent den zin der dingen op elkaar lijken, dan dat het niet noodig zou zijn naar hun verhouding te vragen.

En dit nog des te meer omdat het hier, met dit „das eine Blut” en „der eine Tag”, die elkaar in „dem einen Mann” ontmoeten, een specifiek Christelijke opvatting der historie geldt. De antieke historiographie heeft beteekenisvolle vertegenwoordigers gehad. Herodotus, Thucydides, Polybius, Trogus Pompejus, het zijn namen, die ook vandaag nog een goeden klank hebben. Maar ook in den beste daaronder is de Oudheid toch nooit, althans nooit wezenlijk, uitgekomen boven de beschrijving der geschiedenis van één volk en boven de idee van den voortdurenden kringloop der dingen. Noch het begrip „menschheid” bestond voor haar, noch dat van „ontwikkeling”. Het was het Christendom, dat deze beide in omloop heeft gebracht.

Derhalve de verhouding der genoemde twee geestesverschijnselen! Vergis ik mij niet, dan zijn er aan de vraag naar deze twee kanten: een zuiver-historische en een sociologische! Zuiver-historisch te werk gaand vraag ik mij af, of hetzij die idee van den vooruitgang hetzij die Christelijke geschiedbeschouwing in dit opzicht ook van haar partner afhankelijk is geweest. En sociologisch de kwestie benaderend poog ik vast te stellen, of het feit dat de menschheid deze twee onderscheiden voorstellingen van den gang der geschiedenis gevormd heeft, als onbegrijpelijk moet worden aanvaard, of met behulp van andere gegevens transparant te maken is.

Afhankelijkheid tusschen de twee genoemde verschijnselen, ja! die is er zeer zeker geweest. Een duidelijk bewijs hiervan levert bijvoorbeeld een artikel, waarin Von Martin tien jaar geleden

de motieven en tendenzen van Voltaire's geschiedschrijving met die van het werk van Bossuet heeft vergeleken ³⁶). Van het denkbeeld van „l'aigle de Meaux”, dat de providentia Dei het historisch proces beheerscht, zoo laat ons de schrijver daar zien, wilde Voltaire in zijn fel anti-Christendom niets weten. Maar bij deze ontkenning kon hij toen uiteraard niet blijven staan. Na God te hebben onttroond had hij behoefte aan een andere macht, aan een andere „intelligence” nog liever, waardoor de gebeurtenissen dan wel zouden worden geleid. En zóó — veel meer intusschen uit zijn wil dan uit „das reine Anschauen” — poneerde hij toen den invloed der menschelijke ratio en de voortdurende toename daarvan. Zoodat wij dus gereedelijk van een „Umkehrung Bossuet's” mogen spreken. „Die neue Geschichtsauffassung.... erblickt den Sinn und Inhalt der Weltgeschichte nicht mehr in dem ewigen Kampf des Glaubens gegen den Unglauben, sondern in dem grossen Kampf der Vernunft gegen die Unvernunft. Ein intellektualistisches Ideal” — dat, zoo als dan vervolgens nog wordt aangetoond, mee een moreel en een aesthetisch omvat — „hat das religiöse in der Herrschaft abgelöst”.

Een duidelijk bewijs: het zij zoo; maar tegelijk dan toch maar één enkel! Ik ontveins het mij niet. Andererzijds mag ik echter, dunkt mij, toch ook wel laten gelden, dat het juist Voltaire is, ten opzichte van wien hier zulke afhankelijkheid der vooruitgangsidee van de Christelijke geschiedphilosophie blijkt. Voltaire, die veel meer dan een origineel denker de omroeper der „idées courantes” van zijn tijd was; wiens uitingen volgens Victor Hugo veel meer „un siècle” dan „un homme” hebben vertegenwoordigd.

Maar heeft die afhankelijkheid nu maar aan één kant alleen bestaan; uitsluitend aan dien van de idee van den vooruitgang? Of was ze wederkeerig en valt hier wisselwerking te constateeren? Het zou niet verwonderlijk zijn als het zoo was. Zooals het dogma der Kerk bijna altijd gevroedmeesterd is door de ketterij, zoo komt ook in het algemeen de Christelijke levens- en wereldbeschouwing veelal eerst tot volle bewustheid van haar overtuigingen, doordat een denkbeeld, dat buiten haar grenzen is opgekomen, haar noodzaakt om daar dieper over na te denken en een vervorming van dat vreemde overeenkomstig den aard

van haar grondslag en structuur bij haar bezit in te lijven. Zal dit nu ook in casu niet het geval zijn geweest? Dat verdeelings-schema der vier wereldrijken naar de profetie van Daniël, waarin de Christelijke historiographie zich reeds in het begin der Middeleeuwen heeft vastgelopen, had — toonde ik reeds — een taai leven. Eerst in de 18e eeuw werd het losgelaten. Maar geschiedde dit nu wel eigener beweging? Nadat die overgeleverde voorstelling tijdens de Renaissance al harde slagen van Bodin te verduren had gehad, en in het begin der 17e eeuw de aanvallen van Chr. Lehmann haar bondgenoot, de leer der *translatio imperii*, al ineen hadden doen zakken en zij onder al die critiek haar oorspronkelijke gestalte dan ook al meer dan eens wat vervormd had: zag zich zij tenslotte den doodssteek toegebracht bij wijze van concessie aan de Verlichting³⁷). En — al blijft hier nog veel te onderzoeken over — de omstandigheden wijzen er dus wel vrij duidelijk op, dat de, laat ik korthedshalve maar zeggen aan Paulus aansluitende geschiedopvatting, die die theorie der wereldrijken vervangen heeft, metterdaad harerzijds weer den invloed der historiographische idealen van Voltaire c.s. heeft ondergaan.

Dit wat den zuiver-historischen kant der aangelegen zaak betreft! Let ik nu ook nog uit een meer sociologisch gezichtspunt op haar, dan kom ik tegelijkertijd tot het wezenlijkste en tot het slot mijner uiteenzettingen door het volgende op te merken!

Bij al wat ik nu over de idee van den vooruitgang te berde heb gebracht, heb ik hier en daar mogelijk toch een gevoel van onbevrediging gelaten. Wat heb ik alles samen genomen feitelijk toch maar weinig gezegd van wat voor vele schrijvers over dit onderwerp en voor vele anderen, die er belang in stellen, juist omgekeerd het kwellendste is van het raadsel, waarvoor het ons plaatst: van de vraag namelijk of het geloof aan dien vooruitgang het nu bij het rechte eind heeft of niet! Of zulke verbetering, als het in het wereldproces postuleert, nu werkelijk bestaat, ja dan neen! Ik ontken het goed recht van deze klacht niet. Metterdaad heb ik deze kwestie zoo goed als geheel laten rusten, en er mij toe bepaald aan te wijzen, dat een nauwkeurig onderzoek der feiten — als het tenminste niet op een zeer begrensde terrein alleen wordt ingesteld — toch feitelijk geen voldoende basis voor het geloof aan den vooruitgang geeft, en dat boven-

dien ons oordeel in deze geheel afhankelijk is van de norm, die wij ons bij het vormen daarvan kiezen, van ons denkbeeld omtrent het doel der geschiedenis en van de vraag, of wij ons zoo'n vooruitgang als rechtlijnig op zijn doel afgaand voorstellen of als gebroken.

Heb ik daarom nu echter tegen het slot nog iets goed te maken? Neen, want het betrokken punt mag mij m.i. volkomen koud laten. Waarom? Omdat alle moeite, die ik er aan besteedde, verspild zou wezen. Een strijd van eeuwen heeft dit toch zeker wel voldoende duidelijk gemaakt: dat het verkrijgen van een resultaat van eenigszins algemeen bindend karakter door middel van hoe uitvoerige redeneeringen ook een onmogelijkheid is, dat elk oordeel in deze zoo goed als individueel is. Stel, naast de meening der velen, die er zich reeds over hebben uitgesproken, gaf ik nu ook nog eens de mijne ten beste: onverschillig of die het bestaan van zulk een vooruitgang erkennen zou, of — met Kaerst³⁸⁾ — van een „Wahnglauben” zou spreken, wat kwamen wij daar verder mee? Neen, verder komen doen wij alleen als wij er ons een denkbeeld van weten te vormen hoe te verklaren is, dat deze idee van den vooruitgang — terwijl de feiten haar zóó weinig steun geven, dat zij voortdurend ontkend kon worden — niettemin altoos weer, met een onvergelykelijke taaiheid, het hoofd heeft opgestoken; dat het neen, waartoe velen op grond van wetenschappelijk onderzoek plegen te komen, altijd weer overstemd wordt door een ja, dat zich van die wetenschappelijke resultaten eenvoudig niets aantrekt, ze zwijgend naast zich neerlegt.

Ligt de sleutel hiervan misschien in hetgeen Friedr. Paulsen eens op deze manier heeft uitgedrukt: „Freilich, wir träumen alle einmal den Traum von einem Lande, in dem es keine Arbeit und keine Unruhe, kein Uebel und kein Böses gibt, den sehnlichen Traum vom Paradies”³⁹⁾? Het lijkt mij zeer waarschijnlijk. Er leeft in de ziel der menschheid metterdaad een millennium-idee; naast de klacht over een verloren gouden tijd, zooals wij die al in de 9e eeuw v. Chr. bij Hesiodus aantreffen, ook een verlangen naar een geluksperiode in de toekomst. Overal in de geschiedenis zien wij die naar boven komen. Fritz Gerlich, in zijn *Der Kommunismus als Lehre vom tausend-jährigen Reich* (München 1920) heeft daar een wel heel illustratief voorbeeld van gegeven in deze uiting van den Communist

Weitling, den voorganger van Karl Marx: „Einen neuen Messias sehe ich mit dem Schwerte kommen, um die Lehren des ersteren zu verwirklichen. Er wird durch seinen Mut an die Spitze der revolutionären Armee gestellt werden, wird mit ihr den morschen Bau der alten gesellschaftlichen Ordnung zertrümmern, die Tränenquellen in das Meer der Vergessenheit leiten und die Erde in ein Paradies verwandeln” (S 18, 19). Maar deze is lang de eenige niet, waaraan te herinneren zou zijn. Wat Bernheim en Kampers omtrent de verwachting door de Middeleeuwen van een „Messiaskaiser der Endzeit” hebben aan het licht gebracht, een verwachting van een zóó algemeen apocalyptisch karakter, dat men haar eerst in Frederik II vervuld dacht, maar haar later geheel ongemerkt op Frederik Barbarossa overbracht, dit alles kan er toch zeker gevoegelijk een evenwaardige parallel van worden genoemd. En denkt dan voorts ook eens aan de idealen, die Jan van Leiden en de zijnen indertijd te Münster trachtten te verwerkelijken; aan de actie der Quintomonarchisten gedurende het bewind van Cromwell in Engeland, zoo goed als aan de gedachtenwereld der Rozenkruisers en van Jakob Böhme ⁴⁰⁾.

Welnu! deze millennium-idee, zouden wij die nu ook niet in de idee van den vooruitgang terugvinden? Toen Lessing in 1780 zijn *Erziehung des Menschengeschlechts* liet verschijnen, gaf de lectruur van dit werk, dat naast de reeds voor en na door mij genoemde boeken een der baanbrekers van die vooruitgangs-idee is geweest, aan Kant aanleiding om zijn tijdgenoot als filosofischen chiliast te bestempelen ⁴¹⁾! Was dat in dit verband niet een zeer karakteristieke uiting? Laat zij de door mij hier vermoede verbinding niet uitermate waarschijnlijk zijn?

En in het licht van deze dingen laat zich nu m.i. eindelijk ook de merkwaardige overeenkomst tusschen de Christelijke geschiedphilosophie en het geloof aan den vooruitgang gereedelijk verklaren, waarom het ons hier immers eigenlijk te doen is.

Met Berdjajew houd ik het er voor dat dat vooruitgangs-geloof — evengoed als de „Weltwiedergeburts-idee”, waaraan Burdach en Borinski zulke diepgaande studie hebben gewijd ⁴²⁾, en de „idée Messianique”, waarover anderen hebben gepubliceerd ⁴³⁾ — uit de gedachtenwereld der Goddelijke Openbaring is voortgekomen en dus denzelfden wortel heeft, die ook de Christelijke

geschiedphilosophie draagt. Zoo goed als in deze laatste leeft er de Christelijke hoop, 't verlangen naar de komst van den Verlosser in, waarvan Oud- en Nieuw Testament om strijd gewagen. Maar het is tegelijk slechts een schim van die hoop, een verbleekte copie van dat verlangen, omdat die oorspronkelijke idee zich er van die Openbaring in heeft losgemaakt. Wilt ge het anders gezegd: het is de Christelijke toekomstgedachte gehumaniseerd; het is de verwachting der komst van het Godsrijk getransponeerd, omgestulpt in het seculiere, in het wereldlijke, en opgaand in een verlangen naar niet meer dan het „diesseitige” ⁴⁴). Ja, dat moet wel het juiste licht zijn om er deze dingen in te zien. Want omgestulpt, losgemaakt van haar natuurlijken wortel: dat verklaart dan de vele tegenstrijdigheden, waardoor de vooruitgangsidee zich bleek te kenmerken! En dat zij niettemin onuitroeibaar is: moet zij bij deze opvatting niet blijven voortbestaan zoolang de menschelijke toekomstverwachting, waaraan zij op haar manier uiting geeft, nog naar vervulling moeten blijven uitzien?

Ongemerkt zijn mijn beschouwingen hier uitgelopen op een bewijs van de groote beteekenis, die het Christelijk geloof in de geschiedenis der uitingen van den menschelijken logos had en heeft.

Konden zij een beter slot vinden?

¹⁾ Zie Theod. Lessing, *Geschichte als Sinngebung des Sinnlosen*³ (München 1921) passim.

²⁾ Vgl. hierbij Paul Hensel, *Die Lehre vom grossen Weltjahr*, in: *Erlanger Aufsätze aus ernster Zeit*. Ein dritter Gruss der Universität an ihre Studenten. 1917. Ook W. Stohmann, *Überblick über die Geschichte des Gedankens der ewigen Wiederkunft mit besonderer Berücksichtigung der „Palingenesis aller Dinge“* (Inaug.-Diss. München 1917). Tegenwoordig wordt deze leer van den kringloop nog voorgestaan door verschillende bekende Oudheidkenners, o.a. door Ed. Meyer, door Norden en door von Wilamowitz-Moelendorff.

³⁾ Palissot de Montenoy, *Les Philosophes*. Comédie en trois actes (Paris 1760) p 85. Dezelfde persiflage door middel van zulk een op handen en voeten kruipen en zulk een laitue is ook bij Voltaire te vinden. Eenigszins anders spot deze weer in zijn *Timon*: „Dieu merci! j'ai brûlé tous mes livres, me dit hier Timon.... ce sont des corrupteurs du genre humain.... Vous pensez donc, lui dis je, qu' Attila, Genseric, Odoacre et leurs pareilles avaient étudié long-temps dans les Universités? Je n'en doute nullement, me dit-il”.

⁴⁾ Osw. Spengler, *Pessimismus?* (Berlin 1921) S 14.

⁵⁾ Ferd. Tönnies, *Fortschritt und soziale Entwicklung* (Karlsruhe 1926) S 43, 44.

⁶⁾ U. von Wilamowitz-Moelendorff, *Weltperioden*, in zijn *Reden und Vorträge*² (Berlin 1902) S 123.

⁷⁾ Georg Mehlis, *Lehrbuch der Geschichtsphilosophie* (Berlin 1915) S 418.

⁸⁾ Georg Mehlis, a. a. O., S 314.

⁹⁾ In *Revue de l'Institut de Sociologie* T. VI: *La valeur du Progrès*. De artikelen zelf kon ik niet in handen krijgen. De strekking ervan bleek echter genoegzaam uit de vermelding, die ik ervan vond in *Historische Zeitschrift* Bnd 134, S 595.

¹⁰⁾ Aangehaald bij Arv. Grotenfelt, *Die Wertschätzung in der Geschichte* (Leipzig 1903) S 132.

¹¹⁾ Theod. Lindner, *Geschichtsphilosophie* (Stuttgart-Berlin 1921) S 211 ff.

¹²⁾ Nik. Berdjajew, *Der Sinn der Geschichte* (Darmstadt 1925) S 265; cf L. von Ranke, *Ueber die Epochen der neueren Geschichte* (München-Leipzig 1917) S 17.

¹³⁾ G. Simmel, *Die Probleme der Geschichtsphilosophie*² (Leipzig 1905) S 145 ff.

¹⁴⁾ Nadere, veelszins interessante bijzonderheden over dezen band van Liberalisme en geloof aan den vooruitgang in O. Ladendorf, *Historisches Schlagwörterbuch* (Strassburg-Berlin 1906) in voce *Fortschritt*.

¹⁵⁾ J. Delvaille, *Essai sur l'histoire de l'idée de Progrès jusqu' à la fin du 18e siècle* (Paris 1910). Beter is echter het overeenkomstige Engelsche boek van J. B. Bury, *The idea of Progress* (London 1920). In het algemeen is de litteratuur over mijn onderwerp natuurlijk zóó groot, dat ik er niet aan denken kan er een lijst van te geven.

¹⁶⁾ Turgot, *Discours sur les progrès successifs de l'esprit humain*, in *Oeuvres de Turgot*, édités par Daire, Vol II (1844) p 597 sv. Het citaat is op p 598 te vinden.

¹⁷⁾ Imm. Kant, *Kleine Schriften* (Neuwied 1793): *Beantwortung der Frage Was ist Aufklärung*, S 34.

¹⁸⁾ *Herzogs Realenzyklopädie*³ in voce *Aufklärung* (E. Troeltsch); Hugo Preller, *Rationalismus und Historismus*, in *Historische Zeitschrift*, Bnd 126 S 206 ff.

¹⁹⁾ M. Ritter, *Die Entwicklung der Geschichtswissenschaft* (München-Berlin 1919) S 309.

²⁰⁾ E. Seeberg, *Über Bewegungsgesetze der Welt- und Kirchengeschichte* (Berlin 1924) S 128 f; en uitvoeriger in E. Seeberg, *Gottfried Arnold, die Wissenschaft und die Mystik seiner Zeit* (Meerane i. Sa. 1923) S 259 ff.

²¹⁾ E. Seeberg, *Über Bewegungsgesetze u. s. w.*, S 129; cf. Jules Delvaille, l. c.; p 305.

²²⁾ Zie W. Hegemeister, *Friedrich Nietzsche's Geschichtsauffassung* (Leipzig 1912) S 10.

²³⁾ Cf. de interessante artikelen van H. Boehmer over *Der Zusammenbruch der modernen Apokalyptik*, in *Allgemeine Evangelisch Lutherische Kirchenzeitung* Jhrg. 56 (1923), No. 26—29. Karakteristiek voor dien burgerlijk-liberalen tak zijn bijv. H. Thom. Buckle's *History of Civilization in England* (1860) en W. E. H. Lecky's *History of the rise and influence of the spirit of rationalism in Europe* (1865). Boeken als J. R. Seeley, *The expansion of England* en de geschriften van den bekenden Dean Inge verwerpen de idee van den vooruitgang weer. Evenals, onder de Marxistische groep, een man als Landauer, in zijn *Aufruf zum Sozialismus*: „dieser sogenannte Fortschritt ist ein Symptom unserer abnormen Zustände, unserer Unkultur“ (aangehaald bij Fritz Gerlich, *Der Kommunismus als Lehre vom tausendjährigen Reich* (München 1920) S 66.

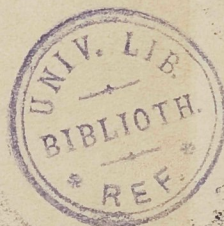
²⁴⁾ H. Boehmer, a. a. O., No. 28, 29.

²⁵⁾ F. Ratzel, *Völkerkunde*², Bnd. I (1894) S 15.

²⁶⁾ Zie A. Fleischmann und P. Grützmacher, *Der Entwicklungsgedanke in der gegenwärtigen Natur- und Geisteswissenschaft* (Erlangen, Leipzig 1922).

²⁷⁾ Zie zijn *Die deutsche Geschichtsschreibung von den Befreiungskriegen bis zu unseren Tagen* (Leipzig 1916) S 47, 119.

- ²⁸⁾ Theod. Lessing, *a. a. O.*, S 20.
- ²⁹⁾ Cf. Arv. Grotenfelt, *a. a. O.*, S 148.
- ³⁰⁾ Zie bijv. Nik. Berdjajew, *a. a. O.*, S 259—265; H. Bavinck, *Wijsbegeerte der Openbaring* (Kampen 1908) bldz. 105; J. Kaerst in *Historische Zeitschrift*, Bnd. 111 (1913) S 319.
- ³¹⁾ Zie P. D. Chantepie de la Saussaye, *Geestelijke Stroomingen*, (Haarlem 1907) bldz. 274 v.v., 282.
- ³²⁾ Cf. J. Huizinga, *Amerika levend en denkend* (Haarlem 1927) bldz. 152, 153.
- ³³⁾ K. Heussi, *Altertum, Mittelalter und Neuzeit in der Kirchengeschichte* (Tübingen 1921) S 7, 8.
- ³⁴⁾ Zie Joh. Behm, *Johannesapokalypse und Geschichtsphilosophie*, in *Zeitschrift für Systematische Theologie* hrsg. von Carl Stange, Jhrg. 2 (1924) S 323 ff.
- ³⁵⁾ R. Rocholl, *Die Philosophie der Geschichte*, Bnd. I (Göttingen 1878) S 20—23.
- ³⁶⁾ Zie *Historische Zeitschrift*, Bnd. 118 (1917) S 1 ff.
- ³⁷⁾ Zie E. Fueter, *Geschichte der neueren Historiographie* (München—Berlin 1911) S 375 over J. Chr. Gatterer.
- ³⁸⁾ Cf. *Historische Zeitschrift*, Bnd. 111 (1913) S 317.
- ³⁹⁾ Friedr. Paulsen, *Einleitung in die Philosophie*⁹ (Stuttgart—Berlin 1903) S 351.
- ⁴⁰⁾ Cf. E. Bernheim, *Mittelalterliche Zeitanschauungen* (Tübingen 1918) II Die eschatologischen Anschauungen, vooral S 97 ff; F. Kampers, vooral *Die deutsche Kaiseridee in Prophetie und Sage* (München 1896) S 1 ff; Hans von Schubert, *Der Kommunismus der Wiedertäufer in Münster und seine Quellen* (Heidelb. 1919) S 51 en *Herzogs Realenzyklopädie in voce Chiliasmus*.
- ⁴¹⁾ Cf. Fr. Gerlich, *a. a. O.*, S 21.
- ⁴²⁾ K. Burdach, *Reformation, Renaissance, Humanismus* (Berlin 1918); K. Borinski, *Die Weltwiedergeburtsidee in den neueren Zeiten*.
- ⁴³⁾ Bijv. M. Vernes, *Histoire des idées Messianiques depuis Alexandre jusqu' à l' empereur Hadrian* (1874); Edouard Schuré, *L' idée Messianique dans la poésie polonaise*, in *La Revue* 15 Juillet 1906; G. Mehlis, *a. a. O.*, S 381 ff; R. Reitzenstein, *Gedanken zur Entwicklung des Erlöserglaubens*, in *Historische Zeitschrift*, Bnd. 126 (1922) S 1 ff.
- ⁴⁴⁾ Nik. Berdjajew, *a. a. O.*, S 256, 258, 269.

BIBLIOTHEEK VRIJE UNIVERSITEIT

3 0000 01364 5985

